

Юзікова Н. С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

ВИХОВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ НЕПОВНОЛІТНІХ (РЕЗУЛЬТАТИ АВТОРСЬКОГО КРИМІНОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

RAISING LEGAL AWARENESS AND LEGAL CULTURE OF THE MINORS (THE RESULTS OF THE AUTHOR CRIMINOLOGICAL RESEARCH)

У статті розглянуто процес виховання правосвідомості та правової культури неповнолітніх в аспекті авторського кримінологічного дослідження. Визначені офіційні та неофіційні джерела правової інформації, що впливають на формування правосвідомості та правової культури підлітка. Наголошено, що виховання поваги до закону неможливе без формування поваги та довіри до фахівців, які його реалізують.

Ключові слова: кримінально-правова свідомість, заборона, інформація, повага, відповідальність.

В статті дана характеристика процесу виховання правосвідомості та правової культури неповнолітніх на основі авторського кримінологічного дослідження. Обозначені офіційні та неофіційні джерела правової інформації, які впливають на формування правосвідомості та правової культури підлітка. Зазначено, що виховання поваги до закону неможливо без формування поваги та довіри до суб'єктів, які його реалізують.

Ключевые слова: уголовно-правовое сознание, запрет, информация, уважение, ответственность.

The article provides a description of the process criminal consciousness and legal culture of the minors on the basis of the author's criminological research. Was investigated role official and unofficial sources of legal information in the process of formation of legal awareness and legal culture of a minor. It was noted that the development of respect for the law, is not possible without the formation of respect and trust in the actors that implement it.

Key words: criminal consciousness, prohibition, information, respect, responsibility.

Великого значення в процесі виховання правосвідомості та правової культури підлітків набуває не тільки їх інформованість про кримінально-праві норми, готовність їх дотримуватися чи виправдовувати свою злочинну поведінку, а й наявність чіткої програми альтернативних дій у певних ситуаціях, набуття навичок прийняття позитивних рішень, задоволення та схвалення законослухняної поведінки.

Вчинення злочину – це свідомий вольовий акт, що базується на усвідомленні мети й засобів, прийняття рішення та його реалізації. Правосвідомість впливає на вибір мети й засобів таким чином, що розмежовується правомірний та протиправний засоби їх досягнення. Неповнолітній зі сформованою правосвідомістю обирає засоби реалізації потреб, інтересів, обирає певну мотивацію, співвідносячи їх зі знаннями правових норм.

Правосвідомість є одним із факторів, який впливає на формування особистості неповнолітнього, його потреб, інтересів, світогляду, ідеалів таким чином, що підліток обирає суспільно корисний (правомірний) варіант поведінки як прийнятний. Неповнолітній співвідносить свої дії вчинки не тільки з моральними, естетичними, ідеологічними, культурними нормами, а й із правовими дозволами, обмеженнями та заборонами.

Поряд із цим велике значення в механізмі злочинної поведінки неповнолітніх має готовність у певній ситуації чи за певних обставин дотримуватись сформованих знань і уявлень про право. У межах статті

увагу зосереджено на нормах кримінально-правового характеру, що становлять кримінально-правову свідомість як різновид правосвідомості. Усі вищезгадані компоненти взаємопов'язані.

Метою статті є виявлення сутності правосвідомості та правової культури, їхніх функцій, а також їхнього місця й ролі в процесі соціалізації неповнолітнього та обрання ним конкретного варіанту поведінки за результатами авторського конкретного соціологічного дослідження.

Правосвідомість необхідно розглядати як багатокомпонентне поняття, що охоплює декілька елементів. Найбільш розповсюдженим у науковій літературі є погляд, відповідно до якого правосвідомість охоплює такі складники: знання права та формування уявлення про право; погляди, що зумовлюють ставлення до чинного права та уявлення щодо необхідних стандартів правил поведінки, які підтримуються державою та суспільством.

Знання права (кримінально-правових приписів, заборон) полягає в обізнаності правових норм, що базується на ознайомленні з першоджерелами, отриманням інформації по телебаченню, з газет і журналів, від друзів і знайомих або з інших джерел. Знання права поряд з іншими компонентами (нормами моралі, поглядами, переконаннями, ідеологією, що панує в суспільстві) формує уявлення про право: що є правомірним, а що протиправним у конкретних обставинах чи ситуації, правові наслідки діяння, міра відповідальності за них. Інтегрований зв'язок знання права та уявлення про право допомагає непо-

внолітнім відмежувати правомірне від протиправного, оцінити певне діяння та уявити можливі правові наслідки.

Слід розуміти: яким би не був обсяг знань кримінально-правових норм та права в цілому, у конкретній ситуації ці знання корегуються певними правовими уявленнями та супроводжуються готовністю дотримуватись правових норм, навіть у розмежуванні правомірного та протиправного діяння та можливих правових наслідків. Таким чином, обізнаність неповнолітніх щодо кримінально-правових норм не означає забезпечення їхньої правомірної поведінки. Можна очікувати законослухняну поведінку на базі знань кримінально-правових норм, а не гарантувати її.

Саме тому необхідно розрізнити ставлення до права, закону про кримінальну відповідальність і ставлення до виконання й дотримання положень закону. Адже можна погоджуватись із нормами закону, але внутрішньо бути незгодним з певними положеннями, та виконувати такі приписи, виходячи з необхідності їх дотримання. А можна бути згодним із правовими нормами, але не дотримуватись їхніх приписів за певних умов чи життєвих обставин.

Негативне ставлення до виконання закону не завжди є наслідком негативного ставлення до самого закону. Ставлення неповнолітнього до виконання закону відображає в тому числі й практику застосування та виконання норм права як самим підлітком, так і його оточенням (однолітками, батьками, вчителями, представниками влади). Важливо розмежовувати ставлення неповнолітнього до власної правовиконавчої поведінки та до виконання тих самих норм закону іншими. Таким чином неповнолітній оцінює не тільки саму норму права, а й дає оцінку діям інших осіб щодо виконання цих норм.

Також важливо розрізнити ступінь деформації правосвідомості (кримінально-правової свідомості як її різновиду), що є визначальною складовою частиною суспільної небезпеки неповнолітнього, який вчиняє злочин. Так, підліток, який вчиняє протиправне діяння в результаті незнання кримінально-правової норми, за ступенем суспільної небезпеки відрізняється від неповнолітнього, який нехтує нормами закону, зневажає права інших і нігілістично ставиться до їх виконання. Визначення глибини деформації правосвідомості неповнолітнього має значення як для індивідуалізації покарання, так і для адресного обрання заходів виховного і корегувального впливу на його поведінку, виходячи з мети та методів ресоціалізації засуджених.

У межах авторського дослідження було зроблено спробу визначити вплив рівня правосвідомості та роль окремих джерел отримання правової інформації на обрання неповнолітніми певних варіантів поведінки в стандартних ситуаціях. Порівняння (зіставлення) кримінально-правової свідомості неповнолітніх засуджених Павлоградської ВК та учнів шкіл, ліцеїв, технікумів показало достатній рівень знань закону про кримінальну відповідальність, необхідний для законослухняної, правомірної поведінки як серед вихованців колонії, так і серед учнів. Крім того, було дано оцінку відповідей батьків і вчителів щодо можливості обрання певного типу поведінки їхньою дитиною (учнем). Це дає можливість з'ясувати, наскільки добре батьки та вчителі знають своїх дітей та їхнє ставлення до норм, правил поведінки, заборон закону. При цьому також можна визначити тенденції батьків і вчителів до необгрунтовано позитивної чи негативної оцінки учнів (дітей).

Різниця між відповідями респондентів полягає, по-перше, у ставленні до закону при обранні певного типу поведінки; по-друге, у домінуванні різних джерел отримання кримінально-правових знань та інформації.

Обрання певної форми протиправної поведінки неповнолітніми обумовлюється не тільки обсягом їхніх знань щодо норм закону про кримінальну відповідальність та іншої кримінально-правової інформації, а й їхнім ставленням до закону та уявленням, за яких обставин підліток може порушити закон. Виникає певна конкуренція між обставинами та кримінально-правовими заборонами, і в окремих випадках перемагають обставини.

Зіставлення результатів опитування представлено у табл. 1 дає можливість отримати уявлення про можливість обрання неповнолітнім відповідного до ситуації типу протиправної поведінки та за яких умов неповнолітній не буде порушувати норм закону.

Серед усіх респондентів переважає неможливість визначитись із відповіддю на запропоновану ситуацію. Найбільший відсоток відсутності уявлення про можливу поведінку учня в складній ситуації спостерігається в групі вчителів. Невизначеність із поведінкою учнів і батьків майже збіглася, а серед засуджених більше половини обрали варіант поведінки «порушити закон та зберегти дружні стосунки» (19%) або «не порушити закон і втратити повагу друзів» (33%).

Результати опитування дають можливість зробити висновок стосовно можливої поведінки під-

Таблиця 1

Порівняння рівня кримінально-правової свідомості та ставлення до закону (%)

Як Ви будете діяти в такій ситуації? ¹	Учні шкіл, ліцеїв, технікумів	Вихованці колонії	Вчителі	Батьки
Порушите закон, але збережете добрі стосунки з друзями	8	19	9	4
Не порушите закон, але втратите повагу друзів	32	33	9	39
Не знаю (важко відповісти)	60	48	83	57

¹ В анкетах батьків і вчителів було зазначено таке запитання: «Як на Вашу думку, що обере Ваша дитина (учень)?»

літків у стандартній ситуації. Значна частина учнів і половина засуджених не визначились зі своїм ставленням до закону. Слід зауважити, що постановка питання майже провокаційна та викликає труднощі в підлітків під час обрання варіанту поведінки. Адже неповнолітній постає перед вибором: з одного боку – дружні стосунки, повага, а з іншого – правомірна поведінка й вимога дотримуватись норм закону. Відсутність із боку підлітків чіткого й однозначного ставлення до закону свідчить, по-перше, про прогалини у виховній роботі, у тому числі правового характеру; по-друге, про необхідність подальшої просвітницької роботи з формування позитивного, усвідомленого ставлення до закону про кримінальну відповідальність та внутрішньої готовності до його дотримання; по-третє, про невикористані резерви заходів запобігання протиправній поведінці неповнолітніх.

Стосовно дорослих осіб їхня невизначеність також свідчить про відсутність необхідного уявлення про ставлення до закону, а відповідно, і готовність навчити неповнолітніх ставленню до закону відповідним чином. Це вже прогалини на загальнодержавному рівні.

Погляди батьків і вчителів на поведінку підлітків мають певну розбіжність. Закономірно, що батьки вважають поведінку своїх дітей менш девіантною, аніж це зазначено самими підлітками. Учителі обрали однаково валентні варіанти законної та протиправної поведінки своїх учнів. Таким чином, ані

батьки, ані вчителі не змогли точно визначитись із позицією неповнолітнього у його ставленні до вимог закону.

Незважаючи на те, що вихованці колонії мали особистий кримінальний досвід порушення вимог закону та перебувають у місцях позбавлення волі, майже половина з них (48%) не мають чіткого уявлення про ставлення до заборон закону. Більш того, 19% з них готові знову порушити закон заради дружніх стосунків і поваги інших, навіть застосування до них найсуворішого виду покарання – позбавлення волі – не зупинило їх під час обрання протиправної поведінки. Це свідчить, що страх перед відповідальністю та найсуворішим видом покарання – позбавленням волі – не є ефективним засобом формування суспільно прийнятної поведінки неповнолітніх.

Зіставлення мотиваційної сфери та завершеності засвоєння певних соціальних, моральних та правових цінностей, понять було визначено при кримінологічному аналізі рівня кримінально-правової свідомості неповнолітніх респондентів та їх ставлення до закону (див. табл. 2).

Третина учнів школи із законослухняною спрямованістю особистості та п'ята частина засуджених впевнені, що порушити вимоги закону не можна ні за яких обставин. Порівнюючи відповіді засуджених у таб. 1 та 2, спостерігаємо їх непослідовність. Так, з даних таб. 1 видно, що третина вихованців колонії не порушає закон, водночас тільки 20% з них вважають, що закон не можна порушувати ні за яких

Таблиця 2

Порівняння рівня кримінально-правової свідомості та ставлення до закону (%)

За яких обставин Ви порушите закон? (не більше трьох варіантів відповідей)	Учні шкіл, ліцеїв, технікумів	Вихованці колонії	Вчителі	Батьки
Ні за яких обставин	34	20	23	66
Щоб захистити друзів	56	41	53	46
Якщо є впевненість, що про це ніхто не дізнається	21	41	36	14
Якщо потрібні гроші	15	51	13	3
За компанію з друзями	17	18	53	10
Щоб помститись тому, хто образив	34	13	36	28
Щоб усі боялись і поважали	10	17	20	2
Коли сильно нетверезий	24	33	19	3

Таблиця 3

Порівняння відповідей респондентів щодо джерела отримання правових знань (%)

Що для Вас є головним джерелом правових знань? ² (три головних джерела)	Учні шкіл, ліцеїв, технікумів	Вихованці колонії	Вчителі	Батьки
Отримав від вчителів на заняттях у школі	72	27	70	74
Профілактичні бесіди, що проводяться співробітниками правоохоронних органів	18	38	41	11
Отримав від викладачів поза шкільною програмою	21	17	41	17
Батьки та інші родичі	66	59	60	79
Особи, які раніше притягались до кримінальної відповідальності	4	44	7	1
Друзі (однолітки)	22	38	21	16
Серіали та детективи	16	12	26	17
Кримінальна хроніка на телебаченні та в газетах	50	33	16	70

² В анкетах батьків та вчителів було зазначено таке запитання: «Що для Вашої дитини (учня) є джерелом правових знань?»

обставин. Стосовно законослухняних неповнолітніх, то відповіді щодо ставлення до закону майже збіглися (32% та 34%).

Найбільш часто у відповідях засуджених зустрічаються такі мотиви, що виправдовують в їхніх очах злочинну поведінку: захист друзів (що пояснює обрання 19% респондентів відповіді про порушення закону заради дружби та поваги), матеріальна потреба, стан сп'яніння (такі твердження знаходять відповідне статистичне підтвердження за даними кримінально-правової та судової статистики, які свідчать про домінування корисливих злочинів і значний відсоток вчинених неповнолітніми злочинів у стані алкогольного сп'яніння) і впевненість, що ніхто не дізнається.

Звертає на себе увагу рівнозначне уявлення вчителів про мотивацію порушення закону їхніми учнями: щоб захистити друзів – 53%, за компанію з друзями – також 53%, хоча перший варіант має соціально позитивне забарвлення, а другий – пасивне ставлення до закону та нехтування його заборонами заради компанії.

Батьки підлітків у відповідях більш точно, ніж вчителі, змогли оцінити позицію своїх дітей, хоча були схильні думати про дитину більш позитивно, аніж про це думають самі неповнолітні. Вчителі гірше думають про своїх учнів, аніж це є реально.

Відповіді учнів і вихованців колонії, на відміну від вчителів, свідчать про чітке розмежування мотивації дружби – у 56% відповідей учнів і 41% відповідей засуджених, однакову відсутність схильності до пасивного наслідування поведінки друзів та підпорядкування компанії у вчиненні злочину – 17% відповідей учнів та 18% відповідей засуджених. У ситуації порушення закону за компанію з друзями важливо зауважити таке. Правильно сформована правосвідомість може на практиці не знайти реалізації за наявності індивідуально-психологічних особливостей неповнолітнього. Наприклад, при готовності дотримуватись кримінально-правових заборон на підставі правильних моральних і правових світоглядних позицій у конкретній ситуації – підкоряючись тиску групи, за компанію, зі страху – він припускається протиправної поведінки. За таких обставин вагомим значення набувають вольові якості поряд з індивідуально-психологічними. Тому, корегуючи поведінку таких неповнолітніх, важливо звернути увагу на деформацію моральної та вольової сфери.

Найбільший відсоток відповідей засуджених (51%) має корислива мотивація як підстава, що виправдовує вчинення злочину. Наступне місце відповідей засуджених (41%) посідає впевненість у тому, що ніхто не дізнається про злочин, а така мотивація, як помста тому, хто образив (13%), займає у їхніх відповідях останнє місце. А серед відповідей учнів, спостерігається інший розподіл мотивації: 34% – це мотивація помсти за образу, а вдвічі менше (15%) займає корислива мотивація, 21% обрали безкарність за злочин, якщо про нього ніхто не дізнається. Вибір такого варіанту вирішення особистого конфлікту образи, особливо серед учнів,

викликає занепокоєння та свідчить про відсутність більше ніж у третини підлітків навичок вирішувати проблеми соціально прийнятним шляхом.

Загалом перевага серед учнів такої мотивації, як захист друга та помста, свідчить про невміння респондентів знаходити законні шляхи виходу з конфліктних ситуацій. А психологи, які є майже у кожній школі, належним чином не працюють із підлітками або не мають відповідних професійних навичок та знань і не проводять відповідну профілактичну та корекційну роботу, що за умови високого професійного рівня психолога має значення для запобігання злочинності неповнолітніх. Незначний відсоток обрання гарантією безвідповідальності латентність злочину ще раз свідчить про те, що невисоку профілактичну роль у запобіганні злочинності неповнолітніх відіграє страх перед можливим покаранням. Підтверджує вказаний висновок і обрання засудженими такого варіанту відповіді (41%) удвічі частіше, ніж учні. Відбуваючи покарання за злочин, вихованці сподіваються, що наступного разу (а значний відсоток свідчить про високу ймовірність рецидиву) їх ніхто не побачить і вони уникнуть відповідальності за злочинну поведінку.

Четверта частина учнів (24%) та третя частина вихованців колонії (33%) як мотивацію, що виправдовує злочинну поведінку підлітків, визначають стан сильного сп'яніння. Таким чином, порушення нормального функціонування правосвідомості неповнолітнього може бути в результаті сп'яніння.

На думку батьків, найменший відсоток факторів, що детермінують злочинну поведінку їхніх дітей, має потреба в грошах (3%), сильне сп'яніння (3%), потреба, щоб усі боялись і поважали (2%).

Варто наголосити на необхідності представлення для засвоєння неповнолітніми знань із питань кримінально-правових норм. Адже неповнолітні не співвідносять свою поведінку і тим більше її наслідки з вимогами чинного закону про кримінальну відповідальність. Як показують результат авторського дослідження, вивчення матеріалів кримінальних справ та робота у фокус-групах вихованців колонії, більше половини неповнолітніх, які вперше вчинили злочин, не думали про можливість настання кримінальної відповідальності за власну поведінку та застосування до них заходів кримінально-правового характеру або вважали, що їхній злочин не буде розкрито. Навіть підлітки, які вдруге потрапляють до місць позбавлення волі за вчинений злочин, впевнені в неефективній і непрофесійній роботі правоохоронних органів, тому вважали, що злочин не буде розкрито, а їх не затримають і не притягнуть до кримінальної відповідальності. Деякі підлітки вважали, що, навіть якщо їх затримають, мають відпустити, бо вони ще неповнолітні.

Необхідно так формувати правосвідомість і виховувати неповнолітніх, щоб у них вироблялась позитивна звичка до правомірної поведінки незалежно від обставин і життєвих ситуацій. До цього мають бути залучені офіційні інститути соціалізації з чіткими заходами та реальними діями, а не декларативними гаслами й умовними обіцянками.

Результати опитування щодо джерел отримання кримінально-правових знань та інформації представлені у табл. 3; на нашу думку, вони доволі інформативні та дають підстави для їх детального аналізу.

Насамперед необхідно зазначити нерівнозначність каналів отримання респондентами інформації. Це пов'язано з метою визначення відповідного соціального інституту чи агенту соціалізації (сім'я, школа, батьки, вчителі, друзі, ЗМІ), що є найбільш змістовно інформативними та, зрозуміло, прийнятними для неповнолітніх і дорослих. Також є можливість визначити найбільш ефективно джерело інформації, що потребує розвитку та використання в типовій моделі запобігання злочинності неповнолітніх.

Під час аналізу джерел правових знань звертає на себе увагу суттєва статистична розбіжність відповідей засуджених та інших респондентів. Позитивним є факт отримання правових знань від батьків (59%) за умови їхньої достовірності та правильної оцінки. Наступний щабель займають знання, отримані від раніше засуджених (44%), профілактичні бесіди та друзі (по 38%), випереджаючи інформацію від вчителів (27%) і засобів масової комунікації (33%). Це свідчить про домінування неформальних джерел отримання правових знань, особливо від раніше засуджених, над формальними, у тому числі інституціональними, джерелами (окрім родини).

Заради справедливості слід відзначити достатньо високий відсоток отримання правової інформації в процесі *профілактичних бесід* (38%). Ця позитивна тенденція свідчить, по-перше, про результативність таких тем профілактичних бесід, як джерела правової інформації; по-друге, про їх реальне, а не формальне проведення. Незначний відсоток займає отримання правових знань поза шкільною програмою від вчителів (17%) і з сералів та детективів (12%). Це пояснюється тим, що додаткові правові знання можна отримати на уроках правознавства при поглибленому вивченні права в старших класах (10–11 класи). 64% засуджених, які закінчили 9–10 класів, та 7% засуджених, які закінчили 11 класів, не навчалися у таких класах. Окремі засуджені навіть не відвідували обов'язкові заняття. Перевага неофіційних джерел інформації, а отже, і низького рівня правового виховання, особливо від раніше засуджених, свідчить, що офіційні джерела, які стимулюють соціально позитивні ціннісні орієнтації, протистоять потужному деструктивному впливу, що розвивають у неповнолітніх негативні правові установки.

Опитування законслухняних підлітків показало перевагу трьох джерел отримання правової

інформації: заняття у школі (72%), батьки та родичі (66%), засоби масової комунікації (50%). П'яту частину джерел отримання правових знань займають (з незначною статистичною відмінністю) друзі (22%), додаткові заняття в школі (21%), профілактичні бесіди (18%) та серіали (16%). Найменшим джерелом є особи, які раніше були засуджені (4%), що свідчить про непопулярність або відсутність таких осіб у полі зору законслухняних підлітків.

Вчителі та батьки майже точно визначили свою роль у наданні неповнолітнім правової інформації, за винятком вихованців колонії, які відзначили дуже низький результат шкільних занять як джерела знань (показник розбіжності становить аж 43%). Аналогічна ситуація спостерігається з додатковими знаннями позашкільної програми (показник розбіжності з відповідями учнів 20%, з відповідями засуджених – 24%). Не дуже високої думки про можливість отримати правову інформацію від вчителів за позашкільною програмою й батьки, що визначили 17% (показник розбіжності становить 24%).

Отже, низький рівень правового виховання поза шкільною програмою має бути об'єктом уваги з боку системи освіти, а вжиття заходів щодо підвищення результативності цього джерела правової інформації сприятиме запобігання злочинності неповнолітніх.

Підсумовуючи, зазначимо, що виховання неповнолітнього, формування його правосвідомості базуються, по-перше, на формуванні позитивного, усвідомленого ставлення до закону про кримінальну відповідальність; по-друге, на ставленні до виконання кримінально-правових приписів, внутрішній готовності до їх дотримання; по-третє, на відповідальному ставленні до своєї поведінки та її наслідків.

Під час формування правосвідомості неповнолітніх та їх кримінально-правового виховання важливого значення набуває не тільки виховання поваги до закону, а й до фахівців, які його реалізують, і формування довіри до органів влади, управління та місцевого самоврядування, судових і правоохоронних органів.

Таким чином, процес виховання правосвідомості та правової культури залежить від тих властивостей особистості неповнолітнього, що сприяють розвитку позитивного ставлення до себе, інших, впевненості, відповідальності та усвідомленого ставлення до знання закону, готовності дотримуватись його заборон за умови домінування офіційних, об'єктивних джерел інформації.